

УДК: 372.3+613.954

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ У РІЗНОВІКОВИХ ГРУПАХ**Р. В. Бедрень**

Завдання виховання культури здоров'я дітей у різновікових групах як комплексна педагогічна проблема, яка охоплює різні аспекти розвитку дитини в дошкільному віці, передбачає виявлення об'єктивних і суб'єктивних педагогічних умов для її розв'язання. Під педагогічними умовами, що забезпечують виховання культури здоров'я дітей у різновікових групах, розуміємо сукупність заходів навчально-виховного процесу, спрямованих на виховання у дошкільників знань, умінь і навичок культури здоров'я та здорового способу життя. Визначаючи педагогічні умови виховання культури здоров'я дітей в різновікових групах ДНЗ, виходили з теоретичних і практичних основ організації освітнього процесу в різновікових групах дошкільних навчальних закладів, а також із компонентної структури вихованості культури здоров'я дошкільників (когнітивного, емоційно-мотиваційного та поведінково-діяльнісного компонентів). Виокремлено педагогічні умови виховання культури здоров'я дітей у різновікових групах ДНЗ: створення в дошкільному навчальному закладі розвивального здоров'язбережувального середовища з метою засвоєння дітьми основ культури здоров'я та здорового способу життя; насичення здоров'язбережувальним змістом різних видів діяльності дітей з урахуванням особливостей різновікових груп ДНЗ; забезпечення взаємодії і співробітництва сім'ї та ДНЗ щодо виховання культури здоров'я дітей у різновікових групах ДНЗ.

Ключові слова: виховання культури здоров'я дітей, різновікова група, педагогічні умови.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ВОСПИТАНИЯ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВЬЯ ДЕТЕЙ В РАЗНОВОЗРАСТНЫХ ГРУПАХ**Р.В. Бедрень**

Задача воспитания культуры здоровья детей в разновозрастных группах как комплексная педагогическая проблема, которая охватывает различные аспекты развития ребенка в дошкольном возрасте, предполагает выявление объективных и субъективных педагогических условий для ее решения. Под педагогическими условиями, обеспечивающими воспитание культуры здоровья детей в разновозрастных группах, понимаем совокупность мероприятий учебно-воспитательного процесса, направленных на воспитание у дошкольников знаний, умений и навыков культуры здоровья и здорового образа жизни. Определяя педагогические условия воспитания культуры

здоровья детей в разновозрастных группах ДОУ, исходили из теоретических и практических основ организации образовательного процесса в разновозрастных группах дошкольных учебных заведений, а также из компонентной структуры воспитанности культуры здоровья дошкольников (когнитивного, эмоционально-мотивационного и поведенчески-деятельностного компонентов). Выделены педагогические условия воспитания культуры здоровья детей в разновозрастных группах ДОУ: создание в детском саду развивающей здоровьесохраняющей среды, с целью усвоения детьми основ культуры здоровья и здорового образа жизни; насыщение здоровьесохраняющим содержанием различных видов деятельности детей с учетом особенностей разновозрастных групп ДОУ; обеспечение взаимодействия и сотрудничества семьи и ДОУ по воспитанию культуры здоровья детей в разновозрастных группах ДОУ.

Ключевые слова: воспитание культуры здоровья детей, разновозрастная группа, педагогические условия.

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF CULTURE HEALTH EDUCATION FOR CHILDREN OF UNEVEN-AGE GROUPS

R.V. Bedran'

The problem of formation of health culture of children in uneven-age groups as a complex pedagogical problem, which covers various aspects of child's development at preschool age, assumes identification of objective and subjective pedagogical conditions for its solving. The pedagogical conditions, providing formation of health culture of children in uneven-age groups, we understand as a set of the actions of teaching and educational process directed at forming of knowledge, skills of health culture and a healthy lifestyle of children. Defining pedagogical conditions of formation of health culture of children in uneven-age groups at preschool educational institution, we proceeded from theoretical and practical bases of educational process organization in uneven-age groups at preschool educational institutions, and also from the component structure of formation of health culture of preschool children (cognitive, emotional and motivational, behavioral and activity components). Such pedagogical conditions of formation of health culture of children in uneven-age groups at preschool educational institution have been allocated: creation the developing health keeping environment in kindergarten, with the aim of mastering the basics of children's health culture and a healthy lifestyle; saturation by health keeping content of different types of children's activities taking into account peculiarities of uneven-age groups at preschool educational institution; providing interaction and cooperation of a family and preschool educational institution on formation of health culture of children in uneven-age groups at preschool educational institution.

Key words: formation of health culture of children, uneven-age group, pedagogical conditions.

Інтенсивні перетворення в соціально-економічному розвитку суспільства, глобальна соціокультурна криза, зміна умов життя на планеті, наслідки широкомасштабної перебудови в нашій країні призвели до появи значної кількості непрогнозованих раніше факторів, що негативно впливають на соціальний статус, етику взаємин людей і викликають тенденції до погіршення здоров'я нації. Одним із основних завдань держави – формування в молодого покоління ставлення до власного здоров'я як до найвищої людської цінності. Воно актуалізується на рівні дошкільної освіти, оскільки негативний екологічний стан довколишнього середовища, недостатня ефективність системи охорони здоров'я, зниження життєвого рівня переважної більшості родин провокують погіршення здоров'я дітей від самого народження.

На теперішній час досліджено різні аспекти проблеми формування здоров'я в дітей старшого дошкільного віку, а саме: надання дітям знань про основи здоров'я (Л. Лохвицька, С. Юрочкіна та ін.), формування ціннісного ставлення до власного здоров'я (Т. Андрущенко, Г. Беленька, М. Машовець, І. Чупаха та ін.), особливості формування фізичного здоров'я (О. Богініч, Е. Вільчковський, Л. Волков, Н. Денисенко, О. Дубогай, М. Єфіменко, С. Петренко, О. Потужній, Л. Сварковська, Ю. Шевченко та ін.), забезпечення основ здорового способу життя (Н. Андрєєва, Т. Бабюк, Н. Бикова, Т. Овчиннікова, А. Ошкіна, О. Перевертайло та ін.), формування валеологічної культури та культури здоров'я (Г. Апанасенко, В. Бобрицька, М. Болотова, О. Бондаренко, Є. Булич, Є. Вайнер, М. Гончаренко, В. Горашук, О. Дубогай, С. Кириленко, С. Коренєва, Г. Кривошеєва, В. Нестеренко, П. Плахтій, І. Поташнюк, Н. П'ясецька, О. Савченко, С. Свириденко, Є. Чернишова, Т. Шаповалова, Б. Шиян та ін.), підготовка майбутніх фахівців з дошкільної освіти до створення умов для збереження здоров'я дітей дошкільного віку (Н. Денисенко, Л. Зданевич, Т. Книш, Н. Кот, Н. Маковецька, В. Нестеренко та ін.).

Реформування дошкільної освіти, зменшення кількості дошкільних закладів, а також батьківська ініціатива зумовили поширення різновікових груп як у сільській місцевості, так і в міських багатокomплектних ДНЗ. Відповідно до Закону України «Про дошкільну освіту» комплектування груп в ДНЗ відбувається за віковими (одновіковими, різновіковими) та сімейними (родинними) ознаками. Педагогічна теорія виховання в групах і колективах створювалася багатьма вітчизняними та зарубіжними педагогами і психологами (Л. Виготський, В. Караковський, Т. Коннікова, Г. Костюк, А. Куракін, Я. Коломінський, М. Монтессорі, Я. Морено, Л. Новікова, Б. Паригін, А. Петровський, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський, Л. Уманський та ін.). Дослідження проблеми різновікових груп у науковій літературі розкривається в різних аспектах, зокрема: особливості взаємодії і спілкування дітей та підлітків (Н. Анікеєва, Т. Бабаєва, О. Гогоберидзе, І. Кон, О. Лутошкін, О. Мудрик, І. Полонський, О. Реан, С. Селс, Є. Тихєєва, Р. Уолтерс та ін.); психології різновікових контактів та їх внутрішньої

детермінації, обґрунтування впливу дитячого суспільства на виховання та особистісне становлення як молодших, так і старших вихованців (М. Батербієв, Є. Димов, Г. Коберник, Г. Кравцов, Д. Мак-Клеланд, Р. Мей, Н. Олійник, М. Попов, М. Росс, Г. Смольникова та ін.). У дослідженнях процесу соціалізації в різновікових групах (В. Абраменкова, Р. Абрамович, У. Бронфенбреннер, Дж. Дебра, Л. Коч, Р. Річардсон та ін.) обґрунтовуються положення про те, що наявність широкого кола різновікового спілкування долучає дитину до виконання різних соціальних ролей і вибору поведінки в різних життєвих ситуаціях, що забезпечує ефективність процесу соціалізації.

Пріоритетними виховними інституціями, які виявляють визначальний вплив на особистісне становлення та виховання культури здоров'я дошкільників, є сім'я і ДНЗ, що висуває підвищені вимоги до організації та реалізації їхньої взаємодії. Дослідники дошкільного дитинства (Л. Артемова, А. Богуш, Р. Буре, Л. Врочинська, Н. Гавриш, О. Кононко, Н. Кудикіна, Н. Луцан, Л. Островська та ін.) виокремлюють специфічні виховні функції родини і ДНЗ, які не взаємозамінні, а засновуються на засадах взаємодії й співробітництві задля повноцінного морального і особистісного розвитку дошкільників.

Водночас на тлі багатогранності вивчення проблеми актуальним залишається дослідження педагогічних умов виховання культури здоров'я дітей у різновікових групах, що підтверджується сучасною соціальною ситуацією розвитку, недостатньою розробленістю зазначеної проблеми та практичною потребою реалізації, цих мов.

Мета статті – на основі теоретичного аналізу психолого-педагогічних досліджень визначити педагогічні умови виховання культури здоров'я дітей у різновікових групах.

Завдання виховання культури здоров'я дітей у різновікових групах як комплексна педагогічна проблема, яка охоплює різні аспекти розвитку дитини в дошкільному віці, передбачає виявлення об'єктивних і суб'єктивних педагогічних умов для її розв'язання.

Коли йдеться про наявність тих чи тих «умов», на перший план виходить їх філософська складова, яка виражає відношення предмета до оточуючих його явищ, без яких вона існувати не може. Умови складають те середовище, обстановку, у якій вони виникають, існують і розвиваються [7].

Під педагогічними умовами, за твердженням Б. Ананьєва, найчастіше розуміють сукупність об'єктивних характеристик змісту, форм, методів і матеріально-просторового середовища, що супроводжують вирішення поставлених в педагогічному процесі завдань. Зазвичай їх визначають як «сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених обставин процесу навчання, які є результатом цілеспрямованого відбору, конструювання й застосування елементів змісту, методів чи прийомів, а також організаційних форм навчання для досягнення певних дидактичних цілей» [2, с. 6].

Структура комплексу педагогічних умов виховання культури здоров'я дітей у різновікових групах повинна бути гнучкою, динамічною, що відповідає стану системи в певний час. Вона повинна розвиватися в залежності від цілей і завдань, які стоять перед дошкільним навчальним закладом.

Під педагогічними умовами, що забезпечують виховання культури здоров'я дітей у різновікових групах, розуміємо сукупність заходів навчально-виховного процесу, спрямованих на виховання в дошкільників знань, умінь і навичок культури здоров'я та здорового способу життя.

Для визначення педагогічних умов виховання культури здоров'я дітей у різновікових групах було проаналізовано роботи вітчизняних та зарубіжних авторів, які найбільш дотичні за проблемою дослідження до започаткованої теми. Так, у дисертації А. Ошкіної визначені та апробовані такі педагогічні умови формування основ здорового способу життя в старших дошкільників: організація й насичення видів діяльності інформацією про основи здорового способу життя та формування на цій базі емоційно-позитивного ставлення до цього процесу; розширення предметно-просторового середовища для засвоєння дітьми способів ведення основ здорового способу життя; здійснення співпраці дошкільного навчального закладу і сім'ї, що ґрунтується на єдності виховного впливу [10].

У роботі Т. Бабюк зазначається, що сприятливими педагогічними умовами для реалізації методики забезпечення наступності у вихованні здорового способу життя старших дошкільників і молодших школярів є такі: підготовка педагогів до виховання здорового способу життя дітей та співпраця педагогів і батьків з питань збереження й зміцнення здоров'я дітей [4].

Дослідниця Л. Касьянова довела дієвість у процесі формування уявлень про здоровий спосіб життя в старших дошкільників таких педагогічних умов: урахування вікових особливостей дітей старшого дошкільного віку; забезпечення комплексного підходу до відбору змісту соціальних, біологічних і екологічних уявлень про здоровий спосіб життя [6].

У дослідженні Л. Кузнецової визначена сукупність педагогічних умов, що сприяють розвитку здоров'язбережувальної компетентності в старших дошкільників, а саме: формування значущих для збереження здоров'я ціннісних орієнтацій і смислових настанов педагогів; гуманізація взаємин суб'єктів освітнього процесу; створення здоров'язбережувального середовища розвитку дитини; створення дитячо-батьківської спільноти [8].

Спорідненим із попереднім дослідженням є робота Т. Андрущенко, яка для формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку виокремила такі педагогічні умови: наявність позитивної мотивації дітей до здорового способу життя; насичення здоров'язбережувальним змістом різних видів діяльності дітей з урахуванням їхніх вікових особливостей; забезпечення в дошкільному навчальному закладі розвивального здоров'язбережувального середовища [3].

У своїй роботі Г. Азітова задіяла виховання культури здоров'я в сільських школярів виокремилатакі педагогічні умови, як-от: визнання педагогічним колективом школи пріоритетним і значущим напрямом своєї діяльності здоров'язбережувальну організацію освітнього процесу; створення в школі цілісної системи виховання культури здоров'я, у якій всі її компоненти (когнітивна, емоційно-почуттєва й діяльнісна) спрямовані на виховання цінностей, серед яких здоров'я посідає особливе місце; оптимальне поєднання методів позитивного й негативного мотивування на здоровий спосіб життя; створення в освітній установі здоров'язбережувального просторово-предметного середовища; організація систематичного моніторингу здоров'я вихованців та здоров'язберігаючої роботи в школі [1, с. 6].

Дослідником Р. Шамьоновим визначено комплекс педагогічних умов ефективного функціонування моделі виховання культури здоров'я підлітків у закладах додаткової освіти, що включає: створення здоров'язорієнтованого виховного середовища, спрямованого на виховання культури здоров'я в підлітків як особистісної та соціальної цінності; формування у підлітків установки на виховання культури ставлення до свого здоров'я на основі стимулювання рефлексивної позиції; включення педагогів закладів додаткової освіти та сім'ї в програму моніторингу, предметом якого виступає виховання культури здоров'я підлітків [12, с. 6].

Серед педагогічних умов, що впливають на виховання культури здоров'я підростаючого покоління, Н. Гаркуша виокремила такі: організаційні – створення сприятливого психоемоційного середовища; методичний, психолого-педагогічний супровід учасників виховного процесу; координація та побудова оптимальної взаємодії суб'єктів виховання культури здоров'я школярів; професійно-особистісні – загальнокультурні, професійні знання, вміння і навички; усвідомлення педагогами й школярами цінності здоров'я; валеологічна спрямованість особистості класного керівника; технологічне створення здоров'язберігаючих ситуацій, затребувані прояви культури здоров'я школярів; прояв ініціативи й самостійне включення школярів у різні види валеологічної діяльності; методичне забезпечення реалізації програми виховання культури здоров'я школярів у системі роботи класного керівника [5, с. 7].

Головною педагогічною умовою формування культури здоров'я дошкільників у роботі М. Мелічевої є співпраця педагогів ДНЗ та батьків з метою формування культури здоров'я дошкільників, оскільки діти орієнтуються на приклади життєдіяльності дорослих. Однак ефективність співпраці, зауважує автор, залежить від наявності суб'єктивних і об'єктивних умов: ціннісної орієнтації на здоров'я, здоровий спосіб життя й здоров'ябудуючу позицію особистості; компетентності педагогів ДНЗ та батьків в галузі культури здоров'я й організації життєдіяльності на її основі; активності дошкільника як суб'єкта педагогічного процесу та ігрової діяльності; розробки програми співпраці педагогів ДНЗ та батьків на основі підготовки та проведення традиційних народних свят; організації здоров'ябудуючої життєдіяльності дітей та дорослих на основі використання потенціалу таких свят і можливостей взаємодії в різновікових групах; організації процесу співпраці педагогів ДНЗ та батьків як виховної технології колективної творчої праці [9, с. 8-9].

У роботі О. Тихомирової психолого-педагогічними умовами формування валеологічної культури старших дошкільників виступили: наявність чітко спланованих освітньо-виховних завдань; системність і систематичність поставлених освітньо-виховних завдань, форм і методів їх розв'язання; ілюстративно-демонстративна оснащеність; особистісно зорієнтоване, гуманне спілкування вихователя з дітьми; поліморфність реалізації освітньо-виховних завдань: індивідуальні, групові, колективні форми роботи з дітьми; контроль і корекція в ході розв'язаних завдань; принцип співробітництва педагогічного та батьківського колективів; використання рольових ігор; «занурення» дитини в конкретну пізнавальну проблему з метою формування найбільшої кількості позитивних реакцій; організація пізнавальної діяльності дитини [11, с. 8].

Аналіз наукових досліджень щодо умов діяльності, спрямованої на формування культури здоров'я та основ здорового способу життя, засвідчив, що науковці здебільшого акцентують увагу на змісті підготовленої для дітей інформації, створенні відповідного середовища та здійсненні співпраці педагогів і батьків.

Визначаючи педагогічні умови виховання культури здоров'я дітей у різновікових групах ДНЗ, виходили з теоретичних і практичних основ організації освітнього процесу в різновікових групах дошкільних навчальних закладів, а також із компонентної структури вихованості культури здоров'я дошкільників (когнітивного, емоційно-мотиваційного та поведінково-діяльнісного компонентів).

Отже, було виокремлено такі педагогічні умови виховання культури здоров'я дітей у різновікових групах ДНЗ: створення в дошкільному навчальному закладі розвивального здоров'язбережувального

середовища з метою засвоєння дітьми основ культури здоров'я та здорового способу життя; насичення здоров'язбережувальним змістом різних видів діяльності дітей з урахуванням особливостей різновікових груп ДНЗ; забезпечення взаємодії і співробітництва сім'ї та ДНЗ щодо виховання культури здоров'я дітей у різновікових групах ДНЗ. Виокремлені педагогічні умови виховання культури здоров'я дітей у різновікових групах ДНЗ перебувають у функціональному, хронологічному й логічному взаємозв'язку й взаємозалежності. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в обґрунтуванні визначених педагогічних умов та моделі виховання культури здоров'я дітей у різновікових групах.

Література

1. Азитова Г. Ш. Воспитание культуры здоровья у школьников в условиях сельской школы : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования»/ Азитова Гульсум Шариповна.– Казань, 2006.– 209 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1998. – 341 с.
3. Андрищенко Т. К. Формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку : [монографія] / Т. К. Андрищенко. – Умань : ФОП Жовтий О. О. – 2014. – 384 с.
4. Бабюк Т. Й. Наступність у вихованні здорового способу життя старших дошкільників і молодших школярів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання»/ Бабюк Тетяна Йосипівна. – К., 2013. – 237 с.
5. Гаркуша Н. С. Воспитание культуры здоровья школьников в деятельности классного руководителя : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01«Общая педагогика, история педагогики и образования»/ Гаркуша Наталья Сергеевна. – Белгород, 2007. – 259 с.
6. Касьянова Л. Г. Формирование представлений о здоровом образе жизни у детей старшего дошкольного возраста : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теория и методика дошкольного образования»/ Касьянова Людмила Геннадьевна. – Екатеринбург, 2004. – 219 с.
7. Краткая философская энциклопедия. – М. : Прогресс, 1994. – 576 с.
8. Кузнецова Л. Т. Развитие здоровьесберегающей компетентности у детей старшего дошкольного возраста : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Кузнецова Лариса Тимирьяновна. – Екатеринбург, 2007. – 173 с.
9. Меличева М. В. Формирование культуры здоровья дошкольников в процессе сотрудничества педагогов и родителей: дис... канд. пед. наук : 13.00.01«Общая педагогика, история педагогики и образования»/ Меличева Марина Владимировна. – СПб., 2006. – 265 с.
10. Ошкина А. А. Формирование основ здорового образа жизни у старших дошкольников : дис ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теория и методика дошкольного образования» / Ошкина Алла Анатольевна. – СПб., 2009 – 251 с.
11. Тихомирова О. Б. Формирование валеологической культуры детей старшего дошкольного возраста : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01«Общая педагогика, история педагогики и образования»/ Тихомирова Ольга Борисовна. – Саранск, 2004. – 224 с.
12. Шамьюнов Р. Я. Воспитание культуры здоровья подростков в учреждениях дополнительного образования детей : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01«Общая педагогика, история педагогики и образования»/ Шамьюнов Рашид Яруллович. – Челябинск, 2009. – 161 с.

References

1. Azitova G. Sh. Vospitanie kul'tury izdorov'ya u shkolnikov v usloviyah selskoy shkoly : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 «Obschaya pedagogika, istoriya pedagogiki i obrazovaniya»/ Azitova Gul'sum Sharipovna. – Kazan, 2006. – 209 s.
2. Anan'ev B. G. Chelovek kak predmet poznaniya / B. G. Anan'ev. – M. : Nauka, 1998. – 341 s.
3. Andryushchenko T. K. Formuvannya zdorov'язberezhuval'noyi kompetentnosti v ditey doshkil'noho viku : [monohrafiya] / T. K. Andryushchenko. – Uman' : FOP Zhovtyy O. O. – 2014. – 384 s.
4. Babyuk T. Y. Nastupnist' u vykhovanni zdorovoho sposobu zhyttya starshykh doshkil'nykiv i molodshykh shkolyariv : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.07 «Teoriya i metodyka vykhovannya» / Babyuk Tetyana Yosypivna. – K., 2013. – 237 s.
5. Garkusha N. S. Vospitanie kul'turyi zdorov'ya shkolnikov v deyatelnosti klassnogo rukovoditelya : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 «Obschaya pedagogika, istoriya pedagogiki i obrazovaniya»/ Garkusha Natalya Sergeevna. – Belgorod, 2007. – 259s.
6. Kasyanova L. G. Formirovanie predstavleniy o zdorovom obraze jizni u detey starshego doshkolnogo vozrasta : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.07 «Teoriya i metodika doshkolnogo obrazovaniya»/ Kasyanova Lyudmila Gennadevna. – Ekaterinburg, 2004. – 219 s.
7. Kratkaya filosofskaya entsiklopediya. – M. : Progress, 1994. – 576 s.
8. Kuznetsova L. T. Razvitie zdorovesberegayuschey kompetentnosti u detey starshego doshkolnogo vozrasta : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.07 / Kuznetsova Larisa Timiryannovna. – Ekaterinburg, 2007. – 173 s.
9. Melicheva M. V. Formirovanie kul'turyi zdorov'ya doshkolnikov v protsesse sotrudnichestva pedagogov i roditeley : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 «Obschaya pedagogika, istoriya pedagogiki i obrazovaniya»/ Melicheva Marina Vladimirovna. – SPb., 2006. – 265 s.
10. Oshkina A. A. Formirovanie osnov zdorovogo obraza jizni u starshih doshkolnikov : dis ... kand. ped. nauk : 13.00.07 «Teoriya i metodika doshkolnogo obrazovaniya» / Oshkina Alla Anatolevna. – SPb., 2009 – 251 s.
11. Tihomirova O. B. Formirovanie valeologicheskoy kul'turyi detey starshego doshkolnogo vozrasta : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 «Obschaya pedagogika, istoriya pedagogiki i obrazovaniya»/ Tihomirova Olga Borisovna. – Saransk, 2004. – 224 s.
12. Shamyunov R. Ya. Vospitanie kul'turyi zdorov'ya podrostkov v uchrejdeniyah dopolnitelnogo obrazovaniya detey : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 «Obschaya pedagogika, istoriya pedagogiki i obrazovaniya»/ Shamyunov Rashid Yarullochich. – Chelyabinsk, 2009. – 161 s.